

När naturen talar tillbaka ställs idéhistorien om

Vad händer med vårt tänkande när vi tvingas låta allt det andra—det som inte är Gud eller människa—komma till tals? När vår relation till tingen, växterna och djuren förändras, hur ändras då vår idéhistoria, vår kultur, vår tro? Det är frågor som Petra Carlsson ställer och diskuterar i denna artikel utifrån en alltmera alarmerande klimatkris.

Kunskapens historia beskrivs ofta som berättelsen om hur människan tar Guds plats. I de judisk-kristna skapelsemyterna är människan skapelsens krona och i västerländsk idéhistoria övertar hon sedan successivt gudomens centrala ställning. Jordan som först är Guds blir sedan scenen för människans drama. Under hela berättelsens gång är dock jorden just blott en scen, träd och berg är scenografi, stormar är dramatiska effekter, djur och organismer är statister, bifigurer. Svaren på de stora frågorna om sanning, mening eller inre harmoni har aldrig med scenografin att göra, varken under gudsstyret eller människostyret. Därför hävdade historikern Lynne White Jr. 1967 att den ekologiska krisen har sina rötter i den kristna skapelseberättelsen. Vi måste hitta en ny religiös grund för vår kultur, eller tänka om vår gamla, för att klara oss ur krisen, menade han. White förbisaåg visserligen att den miljörörelse han själv var en del av hade sina rötter i protestantisk kristendom, men han förutsåg det nytänkande av det religiösa kulturella arvet som just nu pågår.

När allt det andra får komma till tals

För vad händer med vårt tänkande när vi tvingas låta allt det andra—det som inte är Gud eller människa—komma till tals? När vår relation till tingen, växterna och djuren förändras, hur ändras då vår idéhistoria, vår kultur, vår tro? Ökad medvetenhet om delar av vår arts fatala effekter

på jorden får oss att lyssna till röster som inte hörts förut. Det märks brett inom samtidens teologi och humaniora och effekten är påtaglig när jag återvänder till 1700-talets naturvetenskapliga utveckling, delvis genom Jonnie Erikssons *Monstret & människan* (Sekel, 2010). Med klimatförändringarnas verklighet som ett ständigt närvarande filter får jag upp ögonen för växternas, polypernas, maneternas och de döda kropparnas idéhistoriska insatser, och motstånd, under 1700-talet. Min läsning leder sedan vidare rakt in i vår svenska samtid där den ”mer-än-antropocentriska” revo-

lutionens frö gror, för att tala med litteraturvetaren Amelie Björck.

1700-talet var upplysningstiden, lär vi oss i skolan, det var då Gud fick lämna lärarrollen till människan. Vi vände oss inte längre till Gud eller teologen för att förstå världen utan till människan, till vetenskapsmannen. Fullt så enkelt var det förstås inte, det lär vi oss också. Vetenskapsmän som Friedrich Christian Lesser (1692-1754) motiverade fortfarande sin naturvetenskapliga forskning med Gud. Lessers ”skalteologi” från 1742 är en gedigen studie av musslor och snäckor, ett viktigt vetenskapligt bidrag med betagande illustrationer,

men såväl huvudtitel som undertitel förväntar den som förväntar sig en strikt åtskillnad mellan teologi och naturvetenskap. Översatt från 1700-tals-tyskan: *Skalteologi: Eller grundligt bevis för existensen av, samt de fullkomliga egenskaperna hos, ett gudomligt väsen genom naturligt och andligt studium av snäckor och musslor*. Naturen studeras i syfte att bevisa den kristna gudens överlägsenhet. Ju mer snillrik och in i minsta detalj genomtänkt naturen framstår, desto mer bländande intelligent framstår dess skapare. Men ibland blir effekten en annan. Närstudiet av naturen i syfte

”Teologin själv, då? Jo, den mer-än-antropocentriska revolutionens frö gror även där.”

att förstå Guds plan ger utrymme åt en röst som varken är den gudomliga eller den mänskliga—naturen talar helt enkelt tillbaka.

Som när Carl von Linné och hans schweiziske kollega och vän Albrecht von Haller blir osams. Haller, en övertygad anhängare av preformationsteori och fysikoteologi, tror att naturen är formad på förhand, att varje frö, varje ägg är en miniatyr av vad det ska bli. Det finns en stabilitet i naturen, en inneboende ordning som vetenskapen har att upptäcka. Uppmärksamhet, lyhördhet och tålmod krävs av den som vill förstå naturens inneboende struktur, och i

Albrecht von Haller

Hallers ögon är det här Linné brister som vetenskapsman. Det hettar till mellan dem i slutet av 1740-talet. I ett brev skrivet den 17 oktober 1748 ber Haller Linné att inte stryka arter och reducera dem till variationer av andra arter så ofta som han faktiskt gör. Han bör inte heller bestämma en arts karaktär förrän han undersökt alla exemplar. *Ophioscorodon* är till exempel inte den *Allium* som finns illustrerad hos Heinrich Bernhard Ruppe, den skiljer sig på flera sätt. Haller riktigt ångar av frustration över att se genuin mångfald förloras under beteckningen ”variationer”. Linné är för snabb, för ivrig att lägga sitt eget raster på världen och brister i lyhördhet mot själva växternas uttryck. För Linné verkar nomenklaturen, namngivandet, strukturerandet av naturen viktigare än själva naturen. För Haller är det tvärtom.

Naturen som gudagiven ordning

Paradoxalt nog är det Hallers lojalitet mot fysikteologin, naturen som gu-

dagiven ordning, som leder honom till en position där han agerar växternas språkrör gentemot Linné, som själv agerar gud. Och längre ska det gå. Den dåtida författaren Julien de la Mettrie, lika klipsk som kontroversiell, ska hävda att Haller är källan till hans egen radikala materialism. I *L'Homme Machine* (1747) förnekar Mettrie separationen mellan själ och materia, liksom mellan människor, djur och växter, bara det är heretiskt nog. När han dessutom förnekar Guds existens är landsflykten snart ett faktum. Att Mettrie inspirerats av Haller beror på Hallers studier av musklers *irritabilitet*.

Om muskler kan fås att röra sig genom elektrisk påverkan även hos en död kropp, noterar Haller, då verkar materien faktiskt ha förmåga att agera själen förutan. Själen, gudagnistan behövs kanske inte för att världen ska sättas i rörelse, materien har i sig självt en inneboende kraft. (Mary Wollstonecraft Shelly inspirerades av Haller till *Frankenstein*, 1818.) Den gudfruktige Haller förfasar sig förstas över att omnämnas som inspiration åt den gudlöse Mettrie och överger genast sina irritabilitets-studier. Men då har hans respektfulla hållning till materien redan öppnat dörren för en materialistisk förståelse av kroppars rörelse. Materien själv har talat tillbaka.

Något liknande händer med studiet av polyper—ett forskningsfält som blomstrar under 1700-talet delvis för att polyperna tycks bekräfta den aristoteliska världsbild på vilken centrala delar av västerländsk teologi vilar. Aristoteles hade en föreställning om tillvaron som hierarkiskt ordnad i en varats steg, *scala naturae*: i toppen

varat självt, därunder människor, djur, växter och längst ned död materia, och alla de olika stadierna hängde ytterst samman med varat. Innan polypen upptäckts saknas det dock evidens för de olika stegens kopplingar till varandra. Att upptäcka ett mellansteg, en koppling mellan djur och växt är därför inte bara en vetenskaplig upptäckt utan i hög grad en teologisk och filosofisk upptäckt. Den filosofiska grundstruktur på vilken den katolska kyrkans lärofader, Thomas av Aquino, byggt sin teologi bekräftas av Guds själva skapelse. Eller gör den det? Att en manet börjar sina dagar som växt och sedan utvecklas till djur, kan inte det (precis som med växternas variation och musklernas irritabilitet) lika gärna vittna om något helt annat? Om det inte finns någon tydlig gräns mellan djur, växt, människa och materia, är då inte varats steg en inadekvat modell? Och så ska framtiden öppna för darwinismen där evolution och transformation är regel snarare än undantag. Maneterna hade talat tillbaka.

Ifrågasätter synen på kunskap

Men alternativen fanns egentligen långt tidigare. Redan Giordano Bruno (1548-1600) ifrågasatte Aristoteles världsbild utifrån ett resonemang som liknar maneternas, växternas och musklernas motstånd. Bruno ifrågasatte Aristoteles syn på kunskap utifrån hur materien faktiskt betar sig. Varför skulle ett ting som hela tiden förändras—som åldras och därmed förvandlas, som går från ett stadie till ett annat—vittna om en stabil form, en hierarkiskt fastlagd ordning? Är det inte rimligare att tro att den föränderliga värld vi möter är ett uttryck för just tillvarons föränderlighet? Kanhända vittnar tingen, kropparna och växterna om universum som en enda, oändlig, materiell och ständigt omformande gudomlig kraft?

Giordano Brunos *De vinculis in genere* kom i sin svenska översättning av Gustav Sjöborg i våras (*Om band i allmänhet*, Eskaton, 2019) och förra hösten spelade Bruno en viktig roll i Jonna Bornemarks *Det omätbara re-*

Carl von Linné

nässans (Volante, 2018). Det är knappast någon slump att det just nu lyfts fram alternativ till den breda väg från Gud till människa som trampats upp av ohejdad västerländska vana i såväl kulturell som samhällelig debatt. Vi ställer om blicken. Det mätbara samhället vilar på effektivitetens och de entydiga kategoriernas grund, lite som Linné. Och Bornemark påminner faktiskt om Haller när hon med Brunos och Cusanus hjälp manar läsaren att uppvärdera den kategoriöverskridande kunskap som bärs av vårdpersonal: Kunskapen och förmågan att, likt Haller, stanna upp och se det unika i varje individ, varje situation, för att på så sätt kunna göra motstånd när nomenklaturen förminskar naturen.

”Humaniora är av tradition en antropocentrisk domän, det antyds av namnet,” konstaterar litteraturvetaren Amelie Björck i *Zooësis* (Glänta, 2019.) Men hennes egna bidrag visar, och är själv en del av, en pågående rörelse bortom ett enkelt humanistiskt paradig. I en analys av Sara Strids-

bergs *Darling River* beskriver hon bokens uppgörelse med äldre tiders primatforskning. En uppgörelse med det som så ofta handlat om att ”kontrollera gränsen mellan människa och djur (...). Likheter och skillnader ska fastställas för att idealmänniskans egna konturer ska bli synliga”. En uppgörelse, för nu ställer vi om blicken. Konstvetaren Max Liljefors är ännu ett exempel när han beskriver kunskapens utveckling utifrån tre bilder av relationen mellan djur och människa från olika tider. Den första bilden är medeltida,

Adam som namnger djuren, den andra ett

träddiagram över djurens utveckling enligt Darwin och den tredje ett nutida genetiskt diagram över djurens arvs massa. Om den första bilden för Liljefors vittnar om en tydlig gränsdragning mellan människa och djur vittnar den andra om en förgrening, ett träd där ett delat ursprung dras isär av evolutionär utveckling. I den tredje, det genetiska diagrammet, noterar han dock, ”har förgreningarna upplösts i nästintill oräkneliga variationer av ett och samma grundmaterial, den genetiska arvs massan.” Skillnaden mellan människa och djur framstår nu som marginell, nästan obefintlig.

Teologin själv?

Teologin själv, då? Jo, den mer-än-antropocentriska revolutionens frö gror även där. Whites uppmaning från 1967 är hörsammad till slut och det religiösa arvet ställs om. En världsledande teolog på området, amerikanen Catherine Keller, gästade nyligen Sverige. Keller konstaterar att monoteism, tron på en gud—oavsett

om det är den förmoderna *theos* eller den moderna *anthropos* som åsyftas—alltid riskerar att motverka mångfald och jämlikhet. Själv har hon därför återvänt till de kristna källorna, nyläst dem med det kristna maktövertagandets ekologiska och politiska facit i hand, och blottlagt ett länge förnekad ursprung av just mångfald, av polydoxi i ständig rörelse. Många exegetiska och kyrkohistoriska forskare har landat i samma slutsats. Kellers politiska och ekologiska teologi är del i en växande teologisk rörelse där gudsstyrets och människostyrets betoning av ansvar kompletteras med en betoning av tillvarons och människans förmåga att svara, att svara an. En komplettering, för det handlar inte om att helt överge det humanistiska paradigmet. Att andra arter överlever oss är inte en tillräcklig tröst, varför det handlar om just det *mer-än-antropocentriska*. Det handlar om förmågan att svara an när den andre talar: Att lyssna när naturen talar tillbaka, och att ropa tills människan lyssnar.

PETRA CARLSSON

Docent i teologi,
Teologiska högskolan, Stockholm

